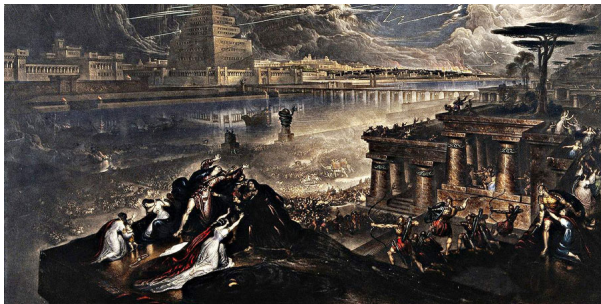

Халдейлар (акадча *māt Kaldū*, ибронийча כַּלְדָּיִם — Касдим, арамейча)

Улар оромий тилида гаплашган. "Халдейлар" сўзи (аслида - "Касдим", кадимги ибронийча (32:42 .Ерем) Еремиё ва (1:6 .Хаб) Хабаккук ,масалан - марта неча бир Библияда (йִשְׁרָאֵל пайгамбарларда), Жудит китобида (Юдиф 5:6) ва бошка кўплаб жойларда эслатиб ўтилган. Кейинчалик Бобилдаги рухонийлар табакасигина халдейлар деб аталган. Улар астрономия билимлари билан ажралиб туришганлиги сабабли, астрономия ва астрологияни ажрата бошлаганларидан сўнг, Кадимги Римдаги халдейликлар гўёки юлдузларнинг жойлашуви бўйича келажакни белгилаш санъатини биладиганларнинг барчаси деб аталганлар. Жодугарлар, афсунгарлар, сеҳргарлар, фолбинлар ва мунажжимлар халдейлар деб атала бошланди. Беда Достопочтенный таъкидлашича, тугилган Исога сажда килиш учун келган сеҳргарлар Халдей сеҳргарлари бўлган ва у хатто уларнинг исмларини ҳам кўрсатди: Каспар, Валтасар ва Мелхиор.

Халдейлар хакида биринчи марта милоддан аввалги 878 йилда, Оссурия шохи Ашурназирпал II йилномаларида тилга олинган. Улар Форс кўрфазининг киргокларида, Дажла ва Фуротнинг куйи оқими бўйлаб боткок ва кўллар худудида яшаган. Милоддан аввалги 9-асрда халдейлар Бобилнинг жанубий кисмини мустахкам эгаллаб, аста-секин шимолга қараб ҳаракат қилишди, шу билан бирга кадимги Аккад/Бобил маданияти ва динини қабул қилишди. Барча халдей кабилалари ярим кўчманчи турмуш тарзини олиб борган ва чорвачилик (Аюб 1:17), баликчилик ва дехкончилик билан шугулланган. Олтита халдей кабилалари (Бит) маълум; миҳхат манбаларидан маълумки, улар уругларда (аникроги, ўз бошликлари назорати остидаги) яшаган:

Бит-Якин (Элам билан чегарадош кабила),
Бит-Дакури (энг катта кабила),
Бит-Амукани,

Бит-Адини,
Бит-Шилини
Бит-Ша'алли,

Улар бир-биридан ҳам, касситлар уни Кардуниаш ("Карду мамлакати", яъни халдейлар) деб аташган ва оссурияликлар Kaldu мамлакати Калду аташган Жанубий Бобилни ўз назоратига олишга уринаётган оссурияликлардан ҳам мустакилликни саклаб қолишга интилан.

Милоддан аввалги 851 йилда Оссурия шохи Салманасар III халдей князлари Бит-Дакури, Бит-Амукани ва Бит-Якинни солик тўлашга мажбур қилди. Оссурия шохлари Шамши-Адад V ва Адад-нирари III милоддан аввалги 803 йилда, милоддан аввалги 796 йил ва милоддан аввалги 785 йилда улар билан уруш олиб борганлар, Приморьенинг барча халдей князларини солик тўлашга мажбур қилишган.

Милоддан аввалги 744 йилда Оссурия шохи Тиглатпаласар III (милоддан аввалги 745 - 727 йиллар) Бобилга бостириб кирди ва Сиппардан Форс кўрфази боткокларигача бўлган ҳудудда иттифокдош халдей кабилаларини мағлуб этди ва "Шумер ва Аккад шохи" унвонини олди. Бобил Оссуриянинг ўз устидан ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлди. Бобил шаҳарларининг рухоний доиралари, амалдорлари ва савдогарлари аста-секин Оссурия ҳукмронлигининг кучли таянчига айланиб, мамлакат мустакиллиги учун курашда ташаббус халдейлар ва қуйи шаҳар аҳолиси қўлига ўтди. Милоддан аввалги 732 йилда Бобил сулоласининг тугаши Оссурия, халдейлар ва Элам ўртасидаги Бобил мероси учун кураш учун сигнал бўлиб хизмат қилди.

Бобилни забт этиш

Шахзода Бит-Амукани Укин-Цир Бобилни егаллаб, у ерда уч йил ҳукмронлик қилди, Оссурия шохи Тиглатпаласар III эса оромийлар пойтахти Дамашкни камал қилди. Уни бир ёкли қилгандан сўнг, Оссурия шохи халдейлик Набуушабшига қарши чиқди: шахзода Бит-Шилини ўзининг Саррабан шаҳри деворлари олдида қатл қилинди, Бит-Шалдан Закиру ўз фуқаролари билан асирга олинди ва нихоят, Укин-Цир узок муваффақиятли камалдан сўнг, Сапею қалъасини топширишга мажбур бўлди. Кейин Балас Бит-Дакурский ва Мардук-апла-иддин Бит-Якинский ўлпон тўлади. Тиглатпаласар ўзига Пулу исмли Бобил тожини олди; унинг вориси Шалманесер V ҳам худди шундай қилди ва Улулай номини олди.

Кейин милоддан аввалги 8-асрнинг охирига қелиб Оссурия ҳокимиятининг пасайиши бошланди ва халдейлар қадимий Ур (Инжилдаги "Халдей Ури" (Ибт. 11:28) ибораси Инжил олимларининг фикрига кўра, бошқа шаҳар, эҳтимол Месопотамиянинг юқори қисмидаги), Ниппур, Киш, Куфа ва Сиппар шаҳарларида пайдо бўлади. Улар бирлашишга мойиллик пайдо бўлади. Ҳукмдор Бит-Якин аллақачон халдейлар шохи унвонига эга бўлди. Улулай вафотидан сўнг халдей шохи Мардук-апла-иддин II Оссурия ҳукмронлигига қарши чиқди ва Бобилни қўлга киритиб, у ерда 12 йил (милоддан аввалги 721-710-йиллар) ҳукмронлик қилди, Элам шохи Хумбонигашга таяниб, унинг қийинчиликларидан фойдаланган ҳолда ҳукмронлик қилди. Сурия ва Арманистонда Оссурия шохи Саргон II Оссурияга қарши иттифок тузишга ҳаракат қилди ва шу мақсадда ҳатто Яхудо шохи Езикеининг олдига ҳам хабарчилар юборди. Бирок, бобилликлар Оссурияга қарши сиёсати Бобил қўшинларининг тўлик қучини талаб

киладиган ва унинг ахолиси елкасига огир юкни юклаган халдей князининг режимидан норози эдилар, шунинг учун Саргон II Мардук-апла-иддин устидан галаба козонганидан кейин (710), бобилликлар томонидан озод килувчи сифатида кутиб олинди.

Мардук-апла-иддин Эламга кочди, лекин Саргон II вафотидан кейин милоддан аввалги 710 йил у Бобил тахтини кайта эгаллади. Бу сафар у бор-йўги 9 ой хукмронлик килди, Кишда оссурияликлар томонидан енгилди ва яна кочиб кетди.

Халдейлар марказий Месопотамиядан кувиб чикарилди. Милоддан аввалги 700-йилда Мардук-апла-иддиннинг Бобилни эгаллашга янги уриниши муваффакиятга эриша олмади: Мардук-апла-иддин маглубиятга учради, ўз тарафдорлари билан Приморега (кадимги Шумер), у ердан Эламга кочиб кетди. Мардук-апла-иддиндан ўч олмокчи бўлган Оссурия шохи Синаххериб, айникса, шу мақсадда Форс кўрфазида флот куради ва ўз кўшинларини олиб бориб, халдей шахзодаси кичик мулкка эга бўлган Элам киргоklarини вайрон қилади. Бирок, юриш пайтида оссурияликлар томонидан олинган асирлар орасида Мардук-апла-иддин йўқ эди: оссурияликлар келишидан бир неча ой олдин у табиий сабаблардан вафот этган бўлиши мумкин.

Бу вақтда халдейлик Мушезиб-Мардук (юнонча: Μεσσητιορδακος, оссур. Шузубу-халдей) Бобилни эгаллаб, Элам билан вассал муносабатларга киришиб, Эсагила ибодатхонаси хазиналари билан унинг хомийлигини сотиб олди (милоддан аввалги 692-689-йиллар). Иттифокчилар милоддан аввалги 691 йилда Дажла бўйидаги Халулда Синаххериб кўшини билан учрашдилар, конли жанг иккала томонга ҳам галаба келтирмади, аммо Элам шохи Хумпаннименнинг кутилмаган ўлими ишни бошқача тус олдирди. Бобил босиб олинди ва вайрон бўлди, Ассархаддон кўшилишидан кўп ўтмай Урда Оссурия ҳокимига босим ўтказётган Меродах-Баладан Набу-зиру-киниш-лишир ўгли билан муомала қилишга мажбур бўлди. Эламга хайдаб юборилиб, у ўлдирилган. Унинг укаси Наид-Мардук ўз ихтиёри билан бўйсунди ва Бит-Якинда вассал сифатида тан олинган. Милоддан аввалги 677 йилда Бит-Дакур шахзодаси Шамаш-ибни исён кўтарди, аммо қўлга олинди ва унинг ўрнига содик Набу-Шаллим келди.

Шамашшумукиннинг Ашурбанипалга қарши кўзголони чоғида халдейлар биринчисининг тарафини олдилар ва у йиқилганидан кейин ҳам узок вақт қаршилиқ кўрсатдилар. Якуний маглубиятдан сўнг, уларнинг шахзодаси, Меродах-Баладаннинг набираси Набу-бел-шуме Эламга кочиб кетмокчи эди, лекин сотиб қўйишларидан кўркиб, у ўз жонига қасд қилди. Ашурбанипал, унинг сўзлари билан айтганда, "Халдеяни оёқ ости қилди ва унга Ашур худосининг бўйинтуругини қўйди". Милоддан аввалги 648 йилдан кейин Бобилдаги барча халдей князликлари тугатилди. Жанубда Туртан Бел-ибни бошчилигидаги Оссурия вилояти ҳукумати жорий этилди. "Халдей" этноними Бобилнинг ўзида истеъмолдан чиққан. Халдейлар ва бобилликлар ўртасидаги этник тўсик бузилди. Бобиллашган халдейлар мамлакат ахолисининг асосий қисмини ташкил қилган. Шунинг учун кўшни халқлар Бобил ахолисини халдейлар деб аташган.

Янги Бобил шохлиги

Милоддан аввалги 625 йилдан Бобилда янги Бобил халдейлар сулоласининг асосчиси Набополассар хукмронлик қилди. Набополассар Урукни эгаллади (милоддан аввалги 616 йил), кейин асосан Мидия ёрдами билан Оссуриянинг қадимий пойтахти Ашурни (милоддан аввалги 614 йил) эгаллади. Милоддан аввалги 612 йилда Набополассар скифлар ва мидияликлар билан бирлашиб, Оссурия пойтахти Ниневияни эгаллади.

Бир неча ўн йиллар давомида халдейлар Янги Бобил хокимиятининг бошида туришган, Навуходоносор ҳам Яхудо шохлигини забт этиш оркали уни кенгайтирган ва кадимги дунёда охири марта буюк семит монархиясини ташкил қилган. Библияда Навуходоносор "Халдейлар шохи" деб аталади (2 Пар. 36:17). Ички фаолият шаҳарни ободонлаштириш, босқинларга қарши мустаҳкамлаш, зиёратгоҳларни тиклаш, канал тармоқларини тартибга солиш, аҳолининг айрим қисмларининг қарама-қаршилигини юмшатишга қаратилган эди. Бироқ, буларнинг кейингисига ҳали эрта эди: Халдийлар сулоласи бардош бермади ва охири Бобил шохи "бобиллик" Набонид (милоддан аввалги 556-539) бўлди. Берос Навуходоносорни "Халдейлар ва Бобил шохи" деб ҳам атаган. Аммо чет эллик форслар ҳукмронлиги остида бирлашиш катта муваффақиятларга олиб келди ва тез орада Гарбда иккала этнографик атамани фарқлаш тўхтатилди. Форс истилоси халдейлар салтанатига барҳам берди.

Халдейлар қохинлар сифатида

Бобил қохинларининг астрономияси ва астрологияси қадимги дунёда яхши маълум бўлган. Страбон тўртта буюк "Халдей" астрономларини эслатиб ўтади: Киден, Набуриан, Судин ва Селевкиялик Селевк. Эллинизм даврида халдейлар номи ўзининг "илми" билан Бобил қохинларининг номига айланди. Ктесийнинг сўзларига кўра, халдейлар Мисрдан уларнинг қохинлар қатасини ташкиллаштирган, уларга барча илохий ва инсоний доноликни ўргатган Бел билан бирга келган. Шундай қилиб, халдейлар сеҳргарлар, друидлар ва брахманлар билан бирга қохин файласуфлар ва жаҳон донишмандлари оғрўсига эга бўлдилар. Бу фикр ҳукмронлик қилди. Халдейлар Бобил маданиятининг синонимига айланди. Улар астрология ва астрономия асосчилари (Diod., II, 3 1, айтмоқчи, уларнинг минг йилликларни қамраб олган қузатишлари ҳақида гапиради), рухнинг ўлмаслигини биринчи бўлиб эълон қилганлар (Paus. 4, 32), математиклар (Porphyr. v. Pythag. 9) ва табиатшунослар, теософлар ва бошқалар ҳисобланган. Хатто Зардушт дини ҳам улар билан боғланиб, уни халдейларнинг шогирди деб эълон қилган (Ammian Marcel. 23.6) ва ҳоказо.

Бутун дунёда ўзларини халдейлар деб атайдиган дайди лўттибозларни учратиш мумкин эди. Катон аллақачон римликларни уларга қарши оғохлантирган (De agricult., 5). Милоддан аввалги 139 йилда Сенат Римдан халдейларнинг тўдасини қувиб чиқарди, бироқ тез орада бир консулнинг жасадида халдей ёрлиги топилди (Plut. Mar. 42.). Сулла (Plut. S. 73), Цезарь, Помпей, Красс халдейларга ишонган ва уларнинг башоратларини тинглашдан тортинмаган. Халдейларнинг бутун окклюзив мактаблари мавжуд эди. Родосдаги Тиберий қандайдир бир Фрасилладан Scientiam Chaldaeorum artis (Tac. Ann. VI, 20) ўрганган, аммо кейин 16-йилда Римдан халдейларни қувиб чиқарган ва астрологик қитобларни тарқатишни тақиқлаган. Халдейлар императорлар саройида ва зодагонлар орасида муваффақиятга эришдилар, вилоятлар учун эса, жамоат оғатларидан сўнг, Фаворин қаби одамларнинг норозилигига қарамай, ҳурофотдан фойдаланадиган ҳақиқий оғат бўлди (y Gell. 14, 1: «Adversus eos, qui Ch. appellantur»). Бундай шароитда халдейлар ва бобилликлар ўртасидаги фарқ, умуман олганда, "халдийлар" атамасининг этнографик маъноси ҳам бутунлай унутилган эди. Буни охири марта англаган Страбон бўлган (16, 765: Βαβυλώνιοι καὶ τὸ τῶν Χαλδαίων ἔθνος). Бироқ, Парфиянлар ва Сосонийлар даврида, айниқса, Бобил аҳолиси янги элементлар: эронликлар, сурияликлар, араблар томонидан мураккаблашгани сабабли, фарқ нисҳоят

текисланди. Маданиятларнинг аралашуви ва динларнинг синкретизми назарияларнинг кучайишига ёрдам берди. Қадимги маданиятга асосланган аралаш аҳоли вакиллари, унинг асосчиларидан келиб чиққан ҳаёлий келиб чиқиши билан фахрланиб, Аббосийлар давридаги мусулмон арабларни ҳам хайратга солган. Сохта халдейлик донолиги Бобилда (Багдод), айникса Месопотамияда узок вақт сақланиб қолди (қаранг Харран), бир қанча олимларни (айникса, Собит ибн Курра, 826-901) ва ғўёки қадимги Бобил рисолалари ва ғўёки Бобил дини ва фалсафаси ҳақидаги ёзувларидан таржима қилинган (араб тилига) бутун бир адабиётни етиштирди. Бу атайлаб қилинган сохталаштиришлар ҳақиқий Бобил адабиёти билан яқиндан танишгунга қадар юқори баҳоланган.

Насроний халдейлар

Ҳозирги вақтда халдейлар ёки сиро-ъалдейлар (Оссурияликлар) номи билан Месопотамия ва Форс насронийлари маълум, улар ҳам несторианлар, ҳам православликни қабул қилганлар, айникса Рим (Халдей католик черкови) билан иттифокка ўтганлар.

Халдейларнинг сўнгги сими Рим папаси Евгений IV томонидан белгилаб қўйилган, аммо 16-аср ўрталарида, несториан католикос Симон VII вафотидан сўнг, непотизмдан норози бўлган партия 1553 йилда Римга бўйсунуш орқали Папа Юлий II томонидан халдей патриархи этиб тайинланган ўз номзоди Иоанни ўтказганида ҳақиқий аҳамиятга эга бўлган. Католикос Симон VIII нинг фитналари туфайли у 1555 йилда Диярбакир Вали томонидан ташланган қамокхонада ўлдирилган. Аммо у томонидан тайинланган Абд-ишо унинг вориси бўлиб, Римнинг розилигини олди.

Унинг вориси Абдуллох Римга қизикмасди, аммо кейингиларнинг барчаси у билан 18-асрнинг охиригача, улар униядан ортда қолгунга қадар муносабатларни сақлаб қолишди, аммо 17-асрда папалар унга патриархларнинг консерватив бўлинмасини жалб қилишга муваффақ бўлди: Элиа VII даврида Амидада қенгаш бўлиб ўтди, унда олти епископ билан католикос «Диодор, Феодор ва Несторий» сохта таълимотларини қоралади. Унинг ворисларидан бири Элиа XI 1778 йилда кафедрани ўз оиласига бириктирмоқчи бўлиб, иттифокни мустаҳкамлашга ваъда берган жияни Мар-Ханнани тайинлади. Аммо уни эмас, балки 1804 йилда вафот этган Элиа XII ни сайлашди. Айни пайтда Мар-Ханна ўз ҳуқуқларидан воз кечмади, фақат 1830 йилда папа томонидан "Халдейлар ва Бобил патриархи" сифатида тан олинган. Бу қизик ҳозирда ҳақиқий халдей униатидир.

Абу Муслим тайёрлади